

A naplótól a memoárig

Csáth Géza: *Emlékirataim a nagy évről.*
Háborús visszaemlékezések és levelek

Ha létezik „kizökkenett világ”, a mindennapok szokásrendjéből való erőteljes, radikális kizökkenés, a háború mindenképpen az egyén civil életének, mindennapjainak látványos megváltozását, kizökkenését, tágabb értelemben az emberi élet, a lét egzisztenciális dimenzióinak újraértelmezését hozza magával. Erről tanúskodnak az első világháború kitörésének és a több évig tartó időszakának egzisztenciális tapasztalatát célba vevő szövegek – s itt gondolhatunk akár a történettudomány, akár a szépirodalom szövegeire, akár a „köztes”, határműfajokat képviselő naplók, emlékiratok, visszaemlékezések biotextjeire.

2014-től, az első világháború kitörésének 100. évfordulójától kezdődően az elkövetkező évekig várhatóan jelen lesz, sőt máris dokumentálhatóan jelen van az ennek a háborúnak az emlékezetével, egzisztenciális, történelmi, politikai és sok egyéb tapasztalatával kapcsolatos kérdésfeltevéseknek és válaszlehetőségeknek egy nagyobb időtávlatból való újrafogalmazása. Ezek között az általános vélekedések egyikét az képezi, hogy az első világháború emlékezetét, egzisztenciális tapasztalatait mintegy *felülírta* a második világháború mint újabb, egyszerre több országot/nemzetet érintő történelmi fordulat, lévén, hogy ez utóbbi később volt, tehát élénkebb az emlékezete, arról nem szólva, hogy még élnek egykori résztvevői, tanúi, a még „élő emlékezet” közvetlen fenntartói. Ugyanezen általános vélekedés arra is kitér, hogy e több éven át tartó és több országot/nemzetet érintő második világháború a technicizáltság, a haditechnika fokát (s ennek pusztító erejét) tekintve is *felülírta* – *felülmúlta* – az első világháború történéseit, tapasztalatát, pusztításait. Avagy: összevethetőek-e érdemben az első világháború hadszínterein és háttérországaiban történtek a holokauszt „egzisztenciális botrányával”, az atombomba bevetésével stb.

Bármily banálisnak tűnik is, az első világháború kapcsán, különösen a két világháborút is megélt nemzedék aspektusából, megkerülhetetlen tény a *tapasztalatlanság tapasztalata*, azaz a sorszám: hogy a „világot” (Európa több országát) megmozgató, hadba hívó *első* világháborúról van (volt) szó. Mint ahogyan Csáth Géza is írja háborús visszaemlékezéseiben: „Világháború még nem volt soha, mióta általános hadkötelezettség, tehát néphadseregek vannak, sőt azóta még semmiféle háborút se próbált Európa” (CSÁTH 2005; 59).

A megszokott, mindennapi s épp ezért biztonságot nyújtó életformákból való kikökenést magával hozó háború Csáth addigi életművében is látványos műfaji módosulást idéz elő. A novellákat, színműveket, zenekritikákat, orvosi tudományos szakmunkákat író, novellásköteteket publikáló Csáth az első világháború bekövetkeztétől a fikciós és tudományos (szakmai) szövegekről a *biotext*, a lejeune-i *antifikció*, az *élettörténeti narratíva* műfajaira vált át. Azaz *naplófeljegyzéseket és emlékiratokat (háborús visszaemlékezéseket)* ír. „Ettől az időtől kezdve naplót írtam, amelyet majd évek múlva szándékozom kiadni. (Ma: nem engedné a cenzúra.) Itt csak arról akarok beszélni, hogy mit írtam és miket olvastam a háború óta. / Mit írtam? [...] Azóta semmit. 1914. júl. 23. v, 24-én volt utoljára a kezemben *szépírói* toll a mai napig. A napló – az már nem belletrisztika” – írja emlékiratainak *Mit írtam és mit olvastam* című bevezető fejezetében (i. m., 52).

A napló mint élettörténeti narratíva ugyan nem új műfaj Csáth írói gyakorlatában, legfeljebb a fikciós prózával szembeni primátusa, sőt kizárólagos jelenléte tekinthető az írói pálya új jelenségének, hiszen 1897-től, tízéves korától több mint két évtizeden át folyamatosan írja naplóit, mely műfajra vonatkozóan a legkorábbi naplófeljegyzéseket közreadó és sajtó alá rendező Dér Zoltán a 2005-ben kiadott kötet utószavában arról ír, hogy „a XIX. század utolsó évtizedeiben a vidéki polgári családok gyermekeiket gimnáziumba írtatták, s ez volt az az időszak, amikor közöttük divatba jött a naplóírás” (BRENNER 2005; 139). A „kizökkent” időre, illetve világra tett hangsúlyos szerzői utalásként interpretálható azonban Csáth azon (szép)írói gesztusa, miszerint 1914. évi naplófeljegyzéseinek rendhagyó módon címet is ad (*A mozgósítás napjától*). S bár az 1914. évi naplójegyzetek nem pontosan „a mozgósítás napjától” indulnak, hanem mintegy hat nappal előbb, az első bejegyzések középpontjában mégis a háború kitörése, Szerbia megtámadása, a mozgósításról szóló hírek – s közöttük a Csáthnak 1914. augusztus 1-jén kézbesített mozgósítási sürgöny áll.

Egy, a Csáth 1914 és 1916 között írott naplófeljegyzéseiről és leveleiről szóló tanulmányomban arról értekeztem, hogy az 1914. július 25-étől induló „első, szaggatott, vázaltszerű feljegyzések hiátusokat hagynak maguk

után, ellipsziseket hoznak létre, mintegy szintaktikailag képezve le a naplórónak a mozgósítás következtében beálló lelkiállapotát és hangulatát”, s hogy különösen „az első két hét bejegyzéseinek zilált, olykor egyszavas mondatokból egybemontázsolt szövege jeleníti meg a történelmi-politikai változásra való ráhangolódás lelkiállapotát, fázisait”. Továbbá arról, hogy „a kihagyások következtében lakonikus szöveget a (kötetben a filológiai munka során egyébként feloldott) rövidítések még inkább enigmatikussá teszik – egyfelől; másfelől pedig, az előbbivel ellentétes effektusként, minimális szövegfelületen rengeteg, alig követhető és nehezen memorizálható információ zsúfolódik egybe” (HARKAI VASS 2014b). A háborús naplófeljegyzésekben azonban Csáth arról is szót ejt, hogy emlékiratot tervez írni, tehát a felejtés ellenében sorakoztatja, dokumentálja, mintegy az események hívószavaként, a tényeket. „Valódi napló tehát; emiatt olvasmányként kevésbé egységes, íróilag kevésbé kimunkált. Csáth többször jelzi is, hogy csupán a saját maga számára, emlékeztetőül veti papírra az eseményeket, mintegy forrásanyagul leendő háborús memoárjai számára” – írja Szajbély Mihály a háborús napló utószavában (SZAJBÉLY 1997; 311). Ugyanennek az 1997-ben kiadott háborús naplónak egy másik utószavában Dér Zoltán az előbb említett háborús memoárokról mint valóban létező, ám addig még kiadatlan szövegről tesz említést (DÉR 1997; 303).

Csáth háborús visszaemlékezései, az *Emlékirataim a nagy évről* a hagyatékból előkerült újabb levelek kíséretében 2005-ben jelentek meg. Ezeknek a visszaemlékezéseknek egyik paradoxona, hogy bár az író háborús naplója – a Csáth-filológia által eddig feltárt és az olvasóközönség elé tárt szövegek szerint – az 1914 és 1916 közötti évek feljegyzéseit foglalja magában, a visszaemlékezések címe csupán *egyetlen évre* utal (*Emlékirataim a nagy évről*), s ez az egyetlen, „nagy” év 1914, a háború első éve. A paradoxont a jegyzeteket író Dér Zoltán oldja fel, miszerint Csáth „emlékirataiban kizárólag egy év eseményeire kívánt reflektálni, erre utal a hátrahagyott kézirat címe. Mint sokan mások, ő is azt hitte, egy év alatt véget ér a háború” (CSÁTH 2005; 221, 38. sz. jegyzet). A visszaemlékezések másik paradoxona, hogy a szöveg az egy év (a „nagy” év, tehát 1914) beharangozása ellenére sem jut túl Csáth tisztiorvosi háborús szolgálatának *első két napján* (1914. aug. 5-én és 6-án). Az emlékiratok 2005. évi megjelenését követően ugyanis várható volt, hogy a szöveg együtt, párhuzamosan lesz olvasható a nyolc évvel korábban megjelent háborús naplójegyzetekkel (l. CSÁTH 1997). Azaz hogy figyelemmel lehet majd kísérni az ott olvasható rövid, tényszerű bejegyzések szélesebb hőmpölygésű memoárrá formálódásának módozatait. S ez majdhogynem így is van – azzal a megszorítással, hogy e párhuzamos, összevető olvasás mindössze a háborús nap-

ló másfél oldaláig terjedően folytatható. Mint Dér Zoltán írja az emlékiratok előszavában: „a három füzetből álló visszaemlékezés a háború első napjait idézi fel” (CSÁTH 2005; 7). Az emlékiratok mintegy hetvenoldalyi szövegének van néhány hiányzó oldala, ám nem tudni, hogy létezett-e folytatása, s ez elveszett, megsemmisült – vagy meg sem íródott. Ahogyan az sem tudható, hogy Csáth pontosan mikor vetette papírra emlékiratait, csak utalásaiból lehet következtetni arra, hogy 1915 táján. „Mondom, ezt nem értettem. De nem értem ma sem, holott azóta már hét hónapja vagyok katoná” – áll az emlékiratokban (i. m., 117), az ehhez a szövegrészhez kapcsolódó jegyzet szerint pedig az 1914. augusztus elején háborúba vonult Csáth „eszerint a feljegyzéseit 1915 februárjában írta, ebben az időben Trencsénben szolgált.” (I. m., 225, 115. sz. jegyzet.)

Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az emlékiratoknak nemcsak *tárgya* a háború, hanem hogy magának a kéziratnak a *sorsa* is, ahogyan megírásának körülményei is, a háborús viszontagságok (költözöködések, frontcserék) függvényében alakultak.

A napló a jelen – a tapasztalat, az élmény és ezek feljegyzése azonosidejűségének – műfaja. Ez akkor is így van, ha Csáth háborús naplófeljegyzéseiben a megélés és megírás jelenében, szinkronicitásában megtapasztalt színek, szagok vagy tárgyak régebbi emlékképeket hívnak elő, illetve amikor (akár Olgának írott leveleiben) jövőjük eshetőségeit, eljövendő boldogságukat latolgatja. A naplófeljegyzésekben feltüntetett dátum az aznapi történések időjelzete. Ezzel szemben az emlékirat, a memoár a közelebbi vagy távolabbi múlt felidézésének, az emlékezetnek a műfaja.

Az emlékiratait az utólagosság pozíciójából író Csáth szabadabban mozog az időben. Szélesebb merítésben, 1913 utolsó napjával indítja a (következő) „nagy évről”, 1914-ről szóló emlékiratait. Ez a visszatekintő kezdés a „kizökent világ” érzékeltetésének funkcióját szolgálja. A háborúba vonulást megelőző időszak ugyanis azokat a békebeli pillanatokat örökíti meg, amelyek éles ellentétbe kerülnek a háborús körülményekkel, s ez akkor is így van, ha tudjuk, hogy sem a naplók, sem az emlékiratok nem tartalmaznak tényleges háborús részleteket, lévén, hogy Csáth a hadszínterektől 20–25 km-re levő tábori kórházakban teljesített tisztiorvosi szolgálatot.

1913. december 31-én, Szilveszter napján, mely nappal az emlékiratok szövege indul, a forró, száraz, poros levegőjű Palics után abban a budapesti hónapos szobában látjuk a fél éves házaspárt Csáthot feleségével, Olgával, amely perzsaszőnyegeivel, képeivel, vázáival, a teával, narancssal, jó dohánnyal és parfümmel, az újságokkal, szivarral, ozsonnával valóban a polgári kényelem és a béke szigeteként hat az Üllői út közelében. Itt hangzik el azonban Olga szilveszteri jóvendölése: „Meglásd fiam, a jövő évben há-

ború lesz” (i. m., 25). És itt készül az elmúlt esztendő szokásos mérlege, valamint a következő évre vonatkozó előirányzás is, miszerint Csáth, aki ekkor a Moravcsik-klinikán dolgozik, újabb, mégpedig fürdőorvosi állás után kíván nézni. Így kerülnek 1914 nyarán Előpatakra, ahol október közepéig terveznek maradni. Az élénk, mozgalmas fürdői életbe váratlanul robban be a trónörökös meggyilkolásának híre, majd Csáth katonai behívóját is megkapja. Egyik oldalon tehát ott a fürdő az „angyalian szép enyhe nyári” napokkal, „a havasokról lehömpölygő üde és mégis langyos reggeli” levegővel, a székely nyelv szépségeivel, a nyugodt és kellemes étellel, új ismerősökkel, a nyárra tervezett tengerparti nyaralással („Boldogok voltunk” – írja) – a másik oldalon pedig a puszkaporos levegő, a meleg és vilamos nyár, amelybe csak egy szikra kell, hogy minden lángba, háborúba lobbanjon (i. m., 57). Az előbb Olgával a Budapestre vezető út, majd a hadiszerepléssel Kecskemét, Szeged, Újvidék, Pázua (Stara Pazova) érintésével a Pazova melletti Újbanovcára vezető hosszadalmas utazás történéseinek megjelenítésekor megképződik a békebeli napok és a háborús hadviselés időkoordinátáinak bináris oppozíciója. Az *akkor, akkor még, eddig* s ezekkel szemben a *most, most már* a békebeli, valamint a megváltozott, háborús helyzet és állapotok időviszonylatainak jelölői. Akár Ady költészetében, ahol a nagy kezdőbetűs Tegnap, a béke ideje pozitív előjelet kap a szintén nagy kezdőbetűs, ám negatív előjelű Mával, azaz a háborús jelenet szemben. Az emlékiratok szövegének túlnyomó részét ez az eltérő időviszonylatokkal érzékeltetett kettősség hálózta be.

E kettősségre, bináris oppozícióba ugyanakkor beletartozik az írás, az irodalom tervének, illetve az írás lehetetlenségének szembeállítása is. Bár Csáth emlékirataiban arról ír, hogy novellakísérletei egyre inkább regényfejezetekként hatnak, minthogy a férfivá válás a novellista regényíróvá válását revelálja, valamint hogy mindezek mellett újabb pszichiátriai tanulmányt készül írni az öröklésről, s ezt szeptemberben megjelentetni, a „kizökent világ” elnémitja benne a novellistát is, a tanulmányíró is – valóban műfaji kizökkenést eredményezve. A regényírásra való utalás jegyében (talán a regényt helyettesítő) emlékiratait is nagyszabására tervezi, ám nem tudni, hogy az 1915-ben Trencsénben papírra vetett hetvenoldali szövegnek volt-e, van-e folytatása. Akár volt és elkallódott, mint a publikált emlékiratok néhány lapja, akár abbamaradt – tehát akár külső, akár belső körülmények függesztették fel a szöveg hozzáférhetőségét, illetve létrejöttét –, mindkét körülményben a háború (személyes, szerzői) tervet áthúzó negatív hatására ismerhetünk.

Mi az, ami megtartó erőt jelentett a naplójegyzeteket, illetve az ezek egy részéből emlékiratokat író Csáth számára? Azokra a polgári szokásokra, arra a polgári jólétre utaló mozzanatok és ritka pillanatok, amelyeket a

háborús övezettől ugyan távolabb, viszonylag védetten, de mégiscsak háborús körülmények között és az ezzel együtt járó bizonytalanság közepete élhetett meg: a megfelelő öltözék, a szükséges személyes tárgyak, a választékosabb étkezés, a tisztálkodás, a rendezettség, az olvasás, tájékozódás, tehát egy békebeli polgári életszínvonalra utaló életmód háborús körülmények között fenntartható lehetőségei. S bár Csáth megbízatását tisztiorvosként a sebesültek és a civil lakosság egészségügyi ellátása képezte¹, s ebbéli tevékenységének köszönhetően biztonságos távolságban maradhatott az ellenséges csapatok nyílt színi összecsapásától, emlékiratai, akár csak az ezek alapjául szolgáló, 1914 és 1916 közötti naplófeljegyzései nem szűkölködnek a „kizökkent világot” megérezkítő, illetve az erre reflektáló részletekben. Folyamatosan figyelemmel kíséri az aktuális politikai és stratégiai történéseket, az egyes nemzetek, országok reagálását és taktikai lépéseit. Az erre az időszakra vonatkozó naplófeljegyzésekből az is megtudható, hogy háborús okiratokat, diplomáciai iratokat olvas, s akár a napló, akár az emlékiratok nem kevés teret szentelnek Csáth hadászati-stratégiai fontolgatásainak, mérlegeléseinek, a politikai erőviszonyok latolgatásának.

Akár az erre az időszakra vonatkozó naplófeljegyzésekben, az emlékiratokban is kínzó érzésként vonul végig a másik hiánya, a fiatal házask elválasztottsága. Az emlékiratokhoz mellékelt, s későbbi időszakba is ka lauzoló levelek ennek a háború s a tisztiorvosi szolgálat miatt virtuálissá váló s csak ritkán, az átutazás során realizálható kapcsolatnak a fontosságát hangsúlyozzák, a jövőbe vetett hit, a boldogság reményének állandó fenn tartásával. Ahogyan mindez általánosabb szinten az élet megnövekedett önértékének, jelentőségének hangsúlyozása is.

Egy valamiről nem adnak hírt az emlékiratok: a drog további kínos jelenlétéről Csáth életében, függetlenül attól, hogy 1914-ben épp egy előző évi sikertelen drogelvonó kúrát tudhat maga mögött.² Ennek oka rend-

¹ Molnár Eszter Edina Csáthról szóló tanulmányában melleleg megjegyzi, hogy „katonaorvosi tapasztalatairól alig tudunk meg egy keveset” (MOLNÁR 2014; 92).

² „1913-ra egyre nagyobb morfiumadagokkal él, s véglegesen a szer rabjává válik. Június 19-én feleségül veszi Jónás Olgát. A nyarat Palicson tölti fürdőorvosként, majd ősszel bevonul a Liget Szanatóriumba, zárt intézetbeli elvonókúrára. Decemberben gyógyulatlanul hagyja el a kórházat” – írja az író monográfiusa (SZAJBÉLY 1989; 274). Ezeket az életrajzi adatokat érdemes összevetni azzal, amit Csáth emlékiratában – mintegy elfedve, megmászva a valós tényeket – az 1913. év mérlegének egészség rovatából idéz: „Vakbélgyulladás okt. 8-tól – dec. 13-ig. Szanatóriumban feküdtem. Az operációt elkerültem. 10 hétig diétán éltem. Teljesen meggyógyultam. Azóta nem jelentkezett a betegségnek semelyik symptomája sem. Jól érzem magam. Idegeim a házasság óta igen nyugodtak” (CSÁTH 2005; 27).

kívül egyszerű: a memoár alapjául szolgáló háborús napló első másfél oldalán még nem esik szó drogról – a későbbi oldalakon viszont annál több szó esik annak determináló és romboló hatásáról. Molnár Eszter Edina már említett, a történelmi kontextust nem steril, légüres térként kezelő pszichobiográfiai vizsgálódás szükségességét hangsúlyozó és sürgető tanulmányában Csáthra vonatkozóan a háború folyamatos „demoralizáló és romboló hatása”-t emeli ki, mondván, hogy „a nagyobb munkaterhelés és a fertőző betegségekkel való gyakoribb érintkezés, a hátország 1918 végi kaotikus állapota által kiváltott halálfélelem tovább fokozták a droghasználatot, s ezek a körülmények, valamint a korábban kiszámítható jövő bizonytalanná válása, az átmenetiség, a kényelem hiánya lehetetlenné tették a leszokást (MOLNÁR 2014; 94). Ám az *Emlékirataim a nagy évről* című memoár szövegének erről a végül Csáth élettragédiáját okozó végkifejlet-ről 1915-ben még nem lehetett tudomása.

Kiadás

CSÁTH Géza (2005): *Emlékirataim a nagy évről*. Háborús visszaemlékezések és levelek. Lazi Könyvkiadó, Szeged

Irodalom

- BRENNER József, ifj. (Csáth Géza, 2005): *Napló (1897–1899)*. Életjel, Szabadka
- CSÁTH Géza (1997): *Fej a pohárban*. Napló és levelek 1914–1916. Magvető, Budapest
- DÉR Zoltán (1997): Romlás és boldogság = CSÁTH Géza: *Fej a pohárban...*, 297–307.
- HARKAI VASS Éva (2014a): Csáth Géza korai naplói. *Hungarológiai Közlemények*, 2. 59–68.
- HARKAI VASS Éva (2014b): „*A mozgósítás napjától*”. Csáth Géza 1914 és 1916 közötti naplófeljegyzései és levelei (megjelenés előtt álló kézirat).
- MOLNÁR Eszter Edina (2014): Csáth Géza tragédiája. *Psziché és történelem. Aetas*, 3. 78–96.
- SZAJBÉLY Mihály (1989): *Csáth Géza*. Gondolat, Budapest
- SZAJBÉLY Mihály (1997): A naplóíró Csáth Géza = CSÁTH Géza: *Fej a pohárban...*, 308–319.